

Onontkoombaar verleden

Onontkoombaar verleden

Reflecties op een veranderende historische cultuur

MARIA GREVER

Hilversum
Verloren
2020

Deze uitgave werd mede mogelijk gemaakt door financiële steun van de Erasmus School of History, Culture and Communication (ESHCC), Erasmus Universiteit Rotterdam

ISBN 9789087048402

© 2020 Maria Grever
Uitgeverij Verloren
Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum
www.verloren.nl

Beeldredactie: Annemiek van der Veen
Typografie: Rombus, Hilversum
Omslagontwerp: Rombus/Tanja Stropsma
Druk: Wilco, Amersfoort

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

Inhoud

Inleiding	7
REPRESENTATIES VAN DE NATIE	
1 Visualisering en collectieve herinneringen	13
<i>Volendams meisje als icoon van de Nederlandse identiteit</i>	
2 Meer dan zichzelf	35
<i>Politiek en sekse bij koningin Beatrix</i>	
CANONS EN CHRONOLOGIE	
3 Nationale identiteit en historisch besef	57
<i>De risico's van een canon in een globaliserende samenleving</i>	
4 Fragmentatie van het verhaal Nederland	79
<i>Erfgoedcanons en de constructie van (trans)lokale identiteiten</i>	
5 Geen identiteit zonder oriëntatie in de tijd	93
<i>Over de noodzaak van chronologie</i>	
MEERVOUDIGE GESCHIEDENIS	
6 De antropologische wending op microniveau	111
<i>Cultureel pluralisme en gemeenschappelijke geschiedenis</i>	
7 De mythe van De Oversteek	127
<i>De aantrekkingskracht van een herinneringsplaats</i>	
8 Narratieve sjablonen van vooruitgang	135
<i>De betrekkelijkheid van het vooroudergevoel in de historiografie</i>	
KRITISCH DENKEN EN HISTORISCH VERSTAAN	
9 De leerzame leugens van Trump	151
<i>Historisch denken over nepnieuws in de online cultuur</i>	
10 Onontkoombaar verleden	160
<i>Over historisch verstaan en tact</i>	

Noten	173
Geraadpleegde literatuur	201
Herkomst illustraties	220
Register	221
Over de auteur	224

Inleiding

In de stroom van de geschiedenis raken de meeste gebeurtenissen al snel in de vergetelheid. Soms krijgen ze later een andere kleuring of worden ze opzettelijk opgerakeld en aangepast, om dan weer te verdwijnen. Maar herinneringen aan het verleden kunnen ook onverwachts opspelen. Van Huizinga is bekend dat hij ooit beschreef hoe een oude prent of een regel uit een oude kroniek bij hem plotseling een historische sensatie kon oproepen.¹ Op psychologisch vlak liggen de zaken anders. Dan is Dostojevski een goede bron. Hij schreef novellen waarin de hoofdfiguur op straat loopt en ineens een onbestemd gevoel krijgt of overvallen wordt door 'een verbazend verdrietige stemming'.² Beelden uit een ver verleden doemen op. Hij weet niet wat het is en ook niet waar het vandaan komt. Misschien door een voorbijganger, misschien door een geur. Het zijn rake beschrijvingen van de manier waarop mensen overrompeld worden door herinneringen die je als het ware inhalen. Dit geldt nog meer voor de ervaring van grootschalig geweld zoals van een oorlog. Overlevenden hebben vaak geen controle over de beelden die rondspoken in hun hoofd. De intensiteit van de pijn en het gevoel van desoriëntatie vele jaren later na de gebeurtenissen kunnen overweldigend zijn.³

Uiteindelijk draag je steeds een verleden mee dat verknoopt is met mensen van vroeger, families of grotere gemeenschappen. Dat verleden is weliswaar onontkoombaar maar steeds is er een ander verstaan in het heden, steunend op een lappendeken aan overgeleverde tradities. Er is dus een complexe en onachterhaalbare verbondenheid met het verleden. Niemand kan zich losscheuren van die tradities of erboven staan, wel kunnen ze toegeëigend of geamendeerd worden. Nieuwe interpretaties stapelen zich laag op laag. Het is een fascinerende metageschiedenis. Maar de weerstand tegen de dynamiek van deze herinterpretatie is groot. De inspanningen om het verleden vast te houden zijn talloos en bepaald geen recent verschijnsel. Sinds de Franse revolutie – en mogelijk al eerder – worden gebouwen, monumenten, landschappen, gebruiken en tradities bewaard, gerestaureerd en gecultiveerd. De term erfgoed kwam in zwang. Later volgde het onderwijs als instrument voor het vastleggen van een bepaald nationaal verleden. De

pogingen zijn nostalgisch, commercieel, kunstmatig, creatief en indrukwekkend. Maar ook al die gestolde verledens krijgen op den duur andere betekenissen. Zelfs een wet of decreet kan daar niets aan veranderen. De zoektocht naar de oorsprong of de eigenheid van het verleden is daarom zinloos, hoe begrijpelijk die behoefte ook is.

In deze bundel bespreek ik deze geschiedfilosofische thematiek aan de hand van de gedaanteveranderingen van Nederlands bekendste icoon Vondels meisje, het optreden van Beatrix als vrouwelijk staatshoofd, de creativiteit van regionale canons, de menselijke behoefte aan tijdsbepalingen, de aantrekkingskracht van herdenkingsrituelen rond de Tweede Wereldoorlog, de zoektocht naar voorvaders in de geschiedschrijving, het fenomeen van de alternatieve feiten, en het belang van afstand voor historisch inzicht. Al deze casestudies hebben een holistische benadering van het verleden gemeen waarvoor ik in de loop der tijd het concept historische cultuur ben gaan gebruiken. Dat concept is ook het uitgangspunt geweest voor het in 2006 opgerichte Center for Historical Culture aan de Erasmus Universiteit Rotterdam.⁴

In de Rotterdamse traditie bedoelen we met historische cultuur drie met elkaar verbonden niveaus van omgang met het verleden: 1. de geschiedverhalen die mensen vertellen (bijvoorbeeld over personen, groepen, gebeurtenissen en processen); 2. de formele en informele historische infrastructuur (zoals leerstoelen, scholen, opleidingen, archieven, musea, tradities); 3. de geschiedconcepties (zoals vooruitgang, opgang en neergang, eschatologie).⁵ Aan de hand van dit gelaagde concept proberen we recht te doen aan de denkbeelden van mensen over het verleden en hun acties, en aan de historische infrastructuur die de omgang met het verleden faciliteert. Beide niveaus en de interactie daartussen worden mede bepaald door specifieke geschiedconcepties. Historische cultuur omvat zowel academische als populaire geschiedbeoefening, gearticuleerd in materiële en immateriële cultuur. Uitgangspunt daarbij is dat beroepshistorici net zoals leken beïnvloed worden door politieke en maatschappelijke ontwikkelingen en bijbehorende emoties. Ze staan daar niet boven. Het feit, bijvoorbeeld, dat bepaalde regeringen veel waarde hechten aan het geschiedverhaal over de bevrijding van hun land van koloniale machthebbers of de Duitse bezetting (1^e niveau) en jaarlijkse herdenkingen orkestreren bij bepaalde monumenten (2^e niveau), gebaseerd op de verwachting van verzoening en vooruitgang in de geschiedenis (3^e niveau), kan grote invloed hebben op de beleving van mensen in het dagelijks leven, het onderzoek van historici, het onderwijs van geschiedenisdocenten en de thema's van populaire producties, en andersom. In de hiernavolgende hoofdstukken komen nog tal van voorbeelden van elk van deze drie niveaus aan bod.

Afb. 1 De schaduw van het verleden (2014). Schilderij Annette van Roosmalen. Acryl, op doek. Toelichting kunstenaar: 'We dragen het verleden als herinnering met ons mee. Heel vaak herkennen we ons hier niet meer in maar soms kijken we onze eigen schaduw recht in de ogen. Dit zijn waardevolle momenten.'

Een poos geleden vroeg een historicus me waarom ik niet eens mijn verspreide artikelen zou gaan bundelen. Het leek me een interessante suggestie, maar vervolgens heb ik er niets mee gedaan. Geen tijd door onderwijs, nieuwe onderzoeksprojecten en het terugkerende management. Bovendien ging ik in de loop der jaren steeds meer in Engelstalige tijdschriften en boeken publiceren. Mijn afscheid van de Erasmus Universiteit Rotterdam leek mij een mooie gelegenheid om dit plan alsnog uit te voeren.

De tien hoofdstukken in deze bundel zijn geschreven tussen 2004 en 2020. Negen daarvan verschenen eerder als artikel in boeken en tijdschriften. Voor deze uitgave zijn ze enigszins bewerkt en geactualiseerd; de verantwoording daarvan staat steeds boven de eerste eindnoot. De gebundelde artikelen zijn in vier – deels overlappende – thema's ondergebracht. In 'Representaties van de natie' bespreek ik in twee artikelen de veranderende opvattingen over de Nederlandse nationale identiteit in de negentiende en twintigste eeuw. Invalshoek daarbij zijn de verhalen over twee beeldbepalende vrouwenfiguren. 'Canons en chronologie' bevat drie artikelen die opnieuw aandacht besteden aan nationale identiteit maar nu bezien vanuit de discussies over de historische infrastructuur, in het bijzonder over geschiedenisonderwijs, erfgoed en het nooit voltooide Nationaal Historisch Museum. In 'Meervoudige geschiedenis' ligt de nadruk bij drie artikelen op de betekenis van pluriformiteit voor een dubbele omgang met het verleden: de toepassing van verschillende perspectieven op het geschiedverhaal in onderwijs en mythen, en op de historiografie van de geschiedbeoefening. Het openbreken van canons geldt immers niet alleen voor de epische concentratie op helden in de geschiedenis als historisch proces, maar ook voor de helden in de geschiedschrijving, de historische leermeesters. Het laatste thema 'Kritisch denken en historisch verstaan' richt zich in twee artikelen op de tendens tot misbruik en verstening van historische beelden door politieke leiders in de wereld en het belang van historische afstand voor een dialogische omgang met het verleden.

Vier artikelen verschenen eerder in het *Tijdschrift voor Geschiedenis*, de *Bijdragen en Mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* (BMGN) en *Hermes. Tijdschrift van de Vlaamse Leraren Geschiedenis*. De andere stukken zijn gebaseerd op hoofdstukken in vriendenbundels voor respectievelijk Paul Klep, Willy Jansen, Siep Stuurman en Peter Raedts. Het artikel over koningin Beatrix verscheen in een bundel onder redactie van Coen Tamse. Het laatste stuk is nieuw en speciaal voor dit boek geschreven.

Maria Grever
Rotterdam/Nijmegen mei 2020

Representaties van de natie

1

Visualisering en collectieve herinneringen

*Volendams meisje als icoon van de Nederlandse identiteit**

*In de afgelopen decennia verscheen een immense hoeveelheid publicaties over collectieve herinneringen en plaatsen van herinnering. Op dit terrein kan de historica Frances Yates als een van de grondlegsters worden beschouwd. In haar intrigerende studie, *The art of memory* (1966) belichtte zij de training van het visuele geheugen via 'loci memoriae' vanaf de klassieke oudheid tot de uitvinding van de boekdrukkunst. Maar pas vanaf de jaren tachtig, met het werk van Pierre Nora, kwamen lieux de mémoire prominent op de historiografische agenda te staan.¹ Mede onder invloed van Duitse wetenschappers, zoals Jan en Aleida Assmann, werd het begrippenapparaat rond herinnering, herinneringscultuur en collectief geheugen en het onderzoek ernaar nog meer uitgebreid en genuanceerd.*

In dit artikel dat in 2004 verscheen, bespreek ik dit type onderzoek met nadruk op visuele beelden als bron van het veranderende collectief geheugen in Nederland.

Herinneringscultuur

Onderzoek naar persoonlijke en collectieve herinneringen van families en gemeenschappen staat al lange tijd sterk in de belangstelling. Onder vakhistorici en museumcuratoren is sprake van een ware 'memory wave'. Geschiedtheoretici menen zelfs dat de linguistic turn is vervangen door een 'memory turn'.² Waar komt dit recente succes vandaan? Ik noem vier oorzaken, zonder daarmee enige volledigheid te pretenderen.

- 1 *De demografische factor*: het gegeven dat de levensverwachting van mensen in de westerse wereld, vooral van vrouwen, in de afgelopen eeuw sterk is toegenomen. In veel gevallen neemt bij oudere mensen

het korte-termijn-geheugen af terwijl het lange-termijn-geheugen juist geactiveerd wordt.³ Belangrijk in dit verband is ook dat ouderen meer tijd hebben om terug te blikken op hun leven dan jongeren en dat zij zich nadrukkelijker verhouden tot gemeenschappelijke ervaringen die langer geleden zijn. De toenemende vergrijzing van de bevolking stimuleert dus de reflectie op het fenomeen van de collectieve herinnering.

- 2 *De compensatiethese*: de behoefte van mensen om de effecten van ingrijpende maatschappelijke veranderingen te minimaliseren via de creatie van historische ankerplaatsen.⁴ Traumatische politieke gebeurtenissen (revoluties en wereldoorlogen), sociaal-economische processen (industrialisatie, massificatie en mobiliteit) en culturele fenomenen (de vlucht van wetenschap en techniek, secularisatie en emancipatie) hebben een diepe kloof veroorzaakt tussen heden en verleden. Traditionele kaders – zoals het Christendom – zijn ondermijnd en deels vervangen door nieuwe. De intensiteit en de snelheid waarmee de westerse maatschappij van gedaante is veranderd, hebben geleid tot sociale desoriëntatie. Het besef voorgoed afgesloten te zijn van het verleden heeft nostalgische verlangens opgeroepen naar een voorbijge wereld, een nostalgie die is getransformeerd in de behoefte om het verleden te objectiveren en te bestuderen.⁵ Of, zoals Nora heeft beweerd naar aanleiding van de *memory crisis*: een collectieve herinnering is niet langer een vanzelfsprekende uitbreiding van een identiteitsbesef van een gemeenschap, zoals het dorp of de natie, maar een kunstmatige creatie van geheugenplaatsen (memory sites) waarvan de betekenis steeds verandert.⁶
- 3 *De culturalisering van de geschiedwetenschap*: de cultuurhistorische benadering heeft geleid tot een verbreding van de academische historiografie. Traditioneel richtte deze zich op de werken van gecanoniseerde historici met als scharnierpunt de verwetenschappelijking van de geschiedbeoefening in de negentiende eeuw. Inmiddels zijn in- en uitsluitingsmechanismen van de wetenschappelijke geschiedbeoefening op grond van sekse, etniciteit en religie onderzocht.⁷ In deze studies wordt de geschiedbeoefening als een cultuurelement opgevat waarmee een gemeenschap haar collectieve geheugen of identiteit opbouwt; daarbinnen figureren kleinere gemeenschappen met specifieke, deels overlappende herinneringen die soms met elkaar wedijveren. Er is bovendien ook onderzoek verricht naar alledaagse vormen van historische interesse en de ‘buitenwetenschappelijke’ omgang met het verleden.⁸
- 4 *Het belang van visuele bronnen*: het pleidooi van historici en kunsthistorici om (bewegende) beeldbronnen meer in het onderzoek te integreren. Behalve historische documenten worden nu ook visuele media als